

СВІТ МОВИ – СВІТ У МОВІ

МАТЕРІАЛИ VII Міжнародної наукової конференції

Київ 2023

**Міністерство освіти і науки України
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України
Лодзинський університет
Шуменський університет
імені Єпископа Костянтина Преславського**

СВІТ МОВИ – СВІТ У МОВІ

МАТЕРІАЛИ

VII Міжнародної наукової конференції 27 жовтня 2023 р.

УДК 811
ББК 81.2

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету
іноземної філології Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова (протокол № 5 від 14 грудня 2023 р.)

Світ мови – світ у мові: матеріали VII Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 27 жовтня 2023 р.; Український державний університет імені Михайла Драгоманова): тези доповідей / уклад. І. В. Воловенко, Т. В. Слива; за заг. ред. Ю. В. Кравцової. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. 285 с. електронне видання

ISBN 978-966-931-299-0

Збірник містить тези доповідей учасників наукової конференції, де розглядаються актуальні проблеми історичного розвитку мови, взаємозв'язку мови та мислення, мови як феномена культури, її ролі в міжкультурній комунікації, мовної семантики, лексико-граматичних інновацій, функціонування мовних засобів у різних типах дискурсу, сутності мовної особистості, прикладні аспекти вивчення мови.

Призначено для філологів – учених, викладачів, студентів.

ISBN 978-966-931-299-0

© Автори статей, 2023

© Український державний університет
імені Михайла Драгоманова, 2023

ГНОСЕОЛОГО-ОРІЄНТОВАНА КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ У СПОРІДНЕНИХ МОВАХ

З появою когнітивної парадигми у мовознавстві з'явилась перспектива пояснити процеси мислення, що відбуваються під час продукування мовлення. Висловлюється думка про те, що з універсальної точки зору за допомогою елементарних концептів можна дослідити будь-яку понятійну галузь (див. праці E. Bach, D. Crystal, L. Talmy, D. Zaefferer, А. Вежбицької, О. М. Образцової, Д. Ф. Рахімової та ін.). Адже елементарні концепти належать до універсальної «абетки людської думки», і в усіх мовах світу для них є еквіваленти. Відповідно, понятійна галузь є незалежною від конкретної мови, а одна і та сама понятійна система може знаходитись в основі семантичних структур багатьох мов [1]. Так, А. Вежбицька [1], засновуючи свій аналіз на лексичних універсалиях, вважає, що (незалежно від конкретної культури) універсальним є не лише процес пізнання в цілому, а й людські емоції, зокрема, тому пошук і пояснення семантичних універсалий мови є актуальним для сучасного мовознавства.

Аналіз семантичних універсалий з когнітивної позиції, на нашу думку, може надати вагомі результати для дослідження, оскільки в одному з положень когнітивної семантики підкреслено те, що «значення має концептуальну природу та ґрунтується на прототипній категорії, яка активізується в будь-яких контекстах використання цього значення» [3, с. 240], з позиції когнітивної граматики у граматичних категоріях наявні відповідні прототипні структури; відносно теорії ментальних просторів, то вони реалізують когнітивні моделі (фрейми, концепти, сценарії, стереотипи тощо); а теорія інтеграції взагалі «претендує на універсальність і ґрунтується на наявності в людини образного мислення, яке зумовлює встановлення зв'язку між ментальними просторами» [3, с. 240]. Так, систему семантичних універсалий утворюють ті семантичні процеси, що відбуваються у структурі лексичного значення слова, яке воно реалізує в мовленні, оскільки «глибинна семантика слів виявляється через експліцитні й імпліцитні семантичні ознаки, які супроводжують значення слів, взаємодіючи в мові та мовленні» [2, с. 235]. А поняття семантичних універсалий тісно пов'язане з об'єктами пізнавальної діяльності, що закріплені в значеннях та відображають універсальні, об'єктивні смисли.

Перехід від спостереження (споглядання) до пізнання, тобто гносеології, навколишнього світу в свідомості людини відбувалось поступово у процесі історичного розвитку людства – від давньої людини до *homo sapiens*. Особистісно-орієнтоване ставлення до людини зреалізувало гносеологічний підхід, розроблений у межах античної антропології, ранньохристиянського персоналізму та персоналізму Середньовіччя, де епістемологічні питання вирішувались феноменологічним аналізом, дескриптивним описом редукованих, апріорних за своєю сутністю, чистих ноєматичних структур свідомості особистості, вільних від будь-яких догматичних настанов.

Згодом пріоритетні позиції займають ціннісні інтенції в свідомості людини. Люди почали диференціювати, що для них має цінність, а що ні. Так був актуалізований аксіологічний аспект особистісної проблематики, пов'язаний із розглядом змістових та формально-динамічних особливостей ціннісних ставлень людини, тобто люди почали давати оцінку та надавати певну реакцію на те, що відбувається навколо.

Від конкретного до абстрактного (генералізація). Генералізація (розширення) лексичного значення або абстрагування найбільш поширених типів змін лексичного значення та особливостей в історії розвитку слів. У більшості випадків розширення значення слова супроводжується більш високим ступенем абстракції у його новому значенні у порівнянні з попереднім. Більшість слів зв'язуються в мові як певні імена для конкретних понять. Частіше нове поняття ширше оригіналу, а нове значення розширено та узагальнено. Таку тенденцію, наприклад, спостерігаємо з досить поширеним англійським іменником *friend* прогерманського походження, який до XVII ст. мав значення «lover», потім із появою в Англії християнського релігійного руху та товариства «Quakers» значення розширено до «a member of a Society of Friends», у XX ст. згенералізовано до «a person who you know well and you like a lot, but who is usually isn't a member of your family», а на початку XXI ст. із появою комп'ютерних соціальних мереж, і Facebook зокрема, з 2005 р. «to be subscribed to your account in Facebook» (Online Etymology Dictionary). До речі, перетворившись у дієслово, в англійській мові *to friend* зі значенням «to join in friendship, to befriend», миттєво знайшло своє транслітерування в російській (*зафрендиться*) та українській (*зафрендитися*) мовах, виникли і реверсивні запозичення англійського дієслова *to unfriend (to defriend)* «to delete, to eliminate someone's account from your account list», в російській – *разфрендить*, в українській – *розфрендити*.

Від абстрактного до конкретного (спеціалізація). Спеціалізація (звуження або обмеження) значення – це зворотній процес розширенню лексичного значення. Він є поступовим процесом, коли

слово переходить із загальної сфери до деякої специфічної сфери, тобто навпаки, від абстрактного до конкретного. Класичним прикладом у цьому сенсі є англійський іменник *case*, який з моменту виникнення його в XIII ст. позначає «state of affairs; a particular situation», а з XIV ст. почав набувати термінологічних тлумачень у найрізноманітніших галузях «an instance of litigation» у юриспруденції, «an instance of a disease» у медицині та «one of the forms which make up the inflections of a noun» у граматиці (Online Etymology Dictionary). Різниця між цими тлумаченнями визначається в контексті.

Позитивізація (меліорація). Процес покращення або меліорації лексичного значення заснований на тому, що, на відміну від первісного негативного значення, слово набуває позитивного сенсу з плином часу. Доволі яскравим прикладом є англійський іменник *marshal*, який спочатку мав значення «stable officer, horse tender, groom», а згодом позитивація відзначилась у понятті «military commander, general in the army» (Online Etymology Dictionary).

Невельювання (деградація). Протилежний процес покращенню лексичного значення має назву деградація або пейорація. Це процес пониження значення в соціальній сфері його використання, що супроводжується появою принизливого та зневажливого емоційного тону в значенні того чи іншого слова. Спочатку значенням слова *clown* латинського походження було «man of rustic or coarse manners, boor, peasant», у той час як зараз воно використовується в двох сенсах: «a clumsy, boorish, uncouth and ignorant man» та «one who entertains as in a circus, by jokes, antics» (Online Etymology Dictionary).

Протиставлення (поляризація). Формування поняття, а відповідно і розвиток лексичного значення слова, може ґрунтуватись і на протиставленні, тобто за дуальним принципом. Протилежний смисл, що презентують контрарні поняття характеризується протиставленням сигніфікативних (денотативних) сем.

Антоніми, як парні різнокореневі слова з протилежним значенням, теж складують значний лексичний фонд мови. Їх лексичний категоріальний смисл, що заснований на протиставленні, має досить виразні показники збереження ядерної категоріальної семи (англ.) *distant – close*, (франц.) *distant – éloigné*, (укр.) *великий*, (рос.) *большой* та додавання нових диференційних сем (англ.) *space, time, distance*, (франц.) *l'espace, temps, distance*, (укр.) *простір, час, відстань*, (рос.) *пространство, время, расстояние*, як наприклад, у опозитивних прикметників (англ.) *far – smth. distant, remote, more distant of two things, extreme* [OED, I, p. 472] та *close – smth. near in space or time; at a short distance* [OED, I, p. 259]; (франц.) *proche – près de; qui est à peu de distance; voisin, contigu (dans l'espace), attenant, avoisinant, environnant* [LPRDLF, p. 1786] та *lointain – qui est à une grande distance dans*

l'espace (du lieu où l'on est ou de celui don't on parle = distant, éloigné, loin; qui n'est par proche, direct = éloigné [Le Petit Robert, p. 1301]; (укр.) **далекий** – який знаходиться, відбувається на великій відстані [СУМ, II, с. 207] та **близький** – який є або відбувається на невеликій відстані; недалекий [СУМ, I, с. 198]; (рос.) **далекий** – находящийся, происходящий на большом расстоянии или имеющий большое протяжение. *Д. берег. Д. выстрел. Д. путь.* [ТСРЯ, с. 147] та **близкий** – находящийся, происходящий на небольшом расстоянии, недалеко отстоящий. *Ближкие выстрелы. Б. путь (недалекий)* [ТСРЯ, с. 48].

Зауважимо, що сучасна когнітивна семантика займається переважно вирішенням загальних проблем понятійних процесів та описом окремих концептів у межах базових концептуальних теорій (когнітивна граматика, теорія ментальних просторів, теорії інтеграції тощо), а основною категорії вважаємо когнітивно-семантичну універсалію. Перспективним стане проведення когнітивних досліджень, саме пояснюючи універсалогічні понятійні процеси, що відбуваються в семантиці.

Таким чином, дуальна система бінарних опозицій, протиріч, завдяки якій людський мозок мислить і пізнає світ, наприклад, що таке «ДОБРО» чи «ЗЛО» тощо, а саме, полярність значень в лексичній системі мови репрезентовано такими онтологічними категоріями, як антонімія, енантіосемія, омонімія, гіперо-гіпонімія та конверсія, а саме, від конкретного до абстрактного (генералізація), від абстрактного до конкретного (звуження), меліорація (позитивізація), деградація (невільювання) та поляризація (протиставлення), що відображені у таких онтологічних категоріях лексичної семантики, як полісемія, омонімія, синонімія, антонімія, гіперо-гіпонімія, конверсія тощо.

Література:

1. *Вежбицька А.* Семантичні універсалії і базові концепти. М.: Мови слов'янських культур, 2011. 568 с.
2. *Потьє Б.* Типологія. Нове у зарубіжній лінгвістиці. Вип. XXV. Контрастивна лінгвістика. М.: Прогрес, 1989. С. 187–205.
3. *Селіванова О. О.* Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.

Список лексикографічних джерел

LPRDLF – Le Petit Robert Dictionnaire de la Langue Française, (1996). Paris: Dictionnaires Le Robert. 2432 p.

OED – Oxford English Dictionary, (1970). Oxford: Oxford University Press. V. I–XII.

Online Etymology Dictionary – URL: <https://www.etymonline.com>

ТСРЯ – Тлумачний словник російської мови С. И. Ожегова. URL: <https://slovarozhegova.ru/>

СУМ – Словник української мови, (1970–1980): в 11 т. К.: Наукова думка.